

BOEKEN

Religiöse Grenzüberschreitungen: Studien zu Bekehrung, Konfessions- und Religionswechsel / Crossing Religious Borders: Studies on Conversion and Religious Belonging (Studien zur Außereuropäischen Christentumsgeschichte/Studies in the History of Christianity in the Non-Western World), Hg. C. Lienemann-Perrin/W. Liemann, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012; x+956 blz., € 98,-, ISBN 9783447067959.

De studie naar bekering wordt in deze uitgebreide bundel uitgevoerd vanuit een holistisch perspectief dat zich niet beperkt tot de religieuze en spirituele dimensie maar ook de postkoloniale, politieke en maatschappelijke context verdisconteert. Bekering vindt zowel plaats binnen verschillende denominaties van dezelfde religie als tussen religies onderling. Het is geen lineair proces maar kan bestaan uit verschillende fasen, gradaties en ook een terugkeer naar de oorspronkelijke religie. De motieven voor bekering zijn zeer gevarieerd, waarbij zowel cognitieve, affectieve en socio-economische factoren een rol spelen. Met name het bevragen van een Eurocentrisch perspectief opent wegen voor verrassende en gedetailleerde analyses van de bekeringsdynamiek in diverse niet-Westerse contexten. Het postkoloniale perspectief dat in bijdragen over Uganda, Nigeria, Ghana en Kameroen wordt

ingebracht, leidt tot een verdieping met betrekking tot de geografie van het religieuze landschap. De transformerende rol van proselyterende en op *revival* gerichte bewegingen wordt daartoe belicht. De inleiding biedt een verkenning van het begrip 'bekering' zonder daarbij tot een beperkende definitie te komen. Het eerste deel licht het biografische perspectief uit. De historische context van bekering komt aan de orde in het tweede deel, waarin in grote stappen bekering in respectievelijk de oudheid, het vroege christendom, het Nieuwe Testament, de (vroeg) moderne tijd en de (post)koloniale periode behandeld wordt. Het derde deel kiest een binnenperspectief en brengt de reacties van de diverse geloofsgemeenschappen op religieuze identiteitsverandering in kaart. De volgende twee delen nemen een meer politiek en maatschappelijk perspectief in. Het laatste deel evalueert en trekt lijnen naar de toekomst. De veelzijdigheid van de bijdragen is een kracht van dit boek, maar helaas is het de redactie niet gelukt om de bijna duizend pagina's consistent te redigeren: een aantal slordigheden ontsiert de tekst.

[ELEONORA HOF]

P. Raedts, *De uitvinding van de rooms-katholieke kerk*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2013; 112 blz., € 9,90, ISBN 9789028425613.

De reconstructie van het verleden door de historicus kan worden gezien als het gevecht tegen de voortdurende verleidingen van reductionisme (het vereenvoudigen van het verleden door cruciale aspecten ervan te verwaarlozen) en determinisme (het heden wordt gezien als de onontkoombare, logische conclusie waarop het verleden wel *moest* uitlopen). De kerk- en theologiegiedenis is een gebied waar vormen van reductionisme en determinisme vaak mede de historiografie bepaald hebben en nog steeds bepalen. In dit meesterlijke boekje, een bewerking van zijn afscheidscollege als hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, biedt R.

aan de hand van een synthetische benadering van de geschiedenis van het pausdom en de verhouding tussen kerk en staat een krachtig tegengif tegen deze verleidingen. De lezer krijgt de bekende geschiedenis voorgeschoteld vanaf het ontstaan van de eerste christelijke gemeenten tot een zich rondom de paus van Rome als centraal gezag organiserende instelling. R. toont aan hoe de geschiedenis van het pausdom allerm minst rechtlijnig was. Het had ook heel anders kunnen lopen en de hedendaagse vorm van de Rooms-Katholieke Kerk – een vanuit Rome bureaucratisch en centralistisch aangestuurd wereldwijd instituut – was allerm minst de onvermijdelijke uitkomst. De meesterverteller R. slaagt erin in honderd pagina's de formatieve fase van deze ontwikkeling (tot 1200) in beeld te brengen. Daarbij werpt hij vaak een verrassend licht op bekende feiten. Bovenal echter is dit op het oog bescheiden boekje een briljante les in historische methode. Verplichte lectuur voor iedereen die zich voor de (kerk)geschiedenis interesseert. [JOHAN LEEMANS]

K. Harper, *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity* (Revealing Antiquity, 20), Cambridge, MA/London, Harvard University Press, 2013; 304 blz., \$ 39.45, ISBN 9780674072770.

Volgens H. bewerkstelligde het christendom een 'aardverschuiving' van een klassieke erotische en open seksualiteitsbeleving naar een enge en intolerante seksuele moraal. Hij beschrijft hoe het christendom van de tweede tot de zesde eeuw de waardering van buitenechtelijke seksualiteit, (gedwongen) prostitutie (van slaven en vrouwen van lagere afkomst) en 'same sex' relaties transformeerde. Deze transformatie is het resultaat van de paradigmaverschuiving van de antieke polis naar de christelijke kosmos. Bij de Romeinen stonden seksuele relaties in het teken van sociale reproductie en publieke machtsverhoudingen. 'Verkeerde' seksuali-

teit leidde tot een sociale veroordeling, met schaamte als gevolg. Christenen, in hun afwijzing van elke vorm van religieus en sociaal determinisme, stelden dat iedere mens vrij geschapen is in de kosmos. Seksualiteit ligt bijgevolg volledig binnen het domein van de door God geschonken vrije wil. Voor inbreuken moet men zich om die reden bij God verantwoorden: het zijn, kortom, zonden. Het christendom was dus enerzijds een bevrijding van een deterministische wereldvisie, die anderzijds een complete regulering van de seksualiteit impliceerde. Deze christelijke seksuele wende wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de rechtspraak, (erotische) kunst, (roman)literatuur, filosofie en wetenschap. Eén discipline komt echter niet altijd duidelijk aan bod, namelijk de theologie. Zo gaat de auteur niet echt in op de 'theologische motivering' van de christelijke seksuele moraal. Bovendien lijkt H. uit te gaan van één uniforme christelijke opinie en heeft hij geen oog voor de grote pluraliteit binnen het christendom (en haar theologie en seksuele ethiek). Daarnaast was het christendom ook niet volledig 'innovatief', ook de antieke filosofen waren bijvoorbeeld pleitbezorgers van ascese. Het christendom was bovendien ook niet altijd zo 'negatief'. Het christelijke verzet tegen de seksuele instrumentalisering van vrouwen en slaven is toch eerder een vorm van emancipatie dan van repressie? Bovendien, toch niet alle vroegchristelijke auteurs beschouwden (alle aspecten van) seksualiteit als zondig? [ANTHONY DUPONT]

J. Couenhoven, *Stricken by Sin, Cured by Christ: Agency, Necessity, and Culpability in Augustinian Theology*, Oxford University Press, 2013; 276 blz., \$ 74.-, ISBN 9780199948697.

Augustinus' oorsprongszonde – een niet-individuele zonde – lijkt op het eerste gezicht een ontkenning van de persoonlijke verantwoordelijkheid te zijn. C. stelt dat de augustiniaanse oorsprongszonde daarente-

gen tot een meer genuanceerd verstaan van ethische verantwoordelijkheid leidt. In een eerste beweging presenteert het boek een lektuur van Augustinus' teksten gericht tegen Julianus van Aeclanum, waarin de verhoudingen tussen collectieve en individuele schuld, en tussen vrijheid en noodzaak centraal staan. Dit doet hij om Augustinus' eigen denken te ontdoen van de vele misvattingen die er later over ontstaan zijn. Hij legt de augustiniaanse vrijheidsgedachte uit. Volgens Augustinus hebben God en de heiligen in de hemel de hoogste vorm van vrijheid en kunnen zij precies het kwade niet willen. Zondaars, daarentegen, die kiezen voor de zonde, zijn binnen deze normatieve vrijheidsopvatting dus eigenlijk niet 'vrij' maar wel 'verantwoordelijk'. C. beklemtoont dat Augustinus' oorsprongszonde noch als pessimistisch noch als oneerlijk mag begrepen worden. Deze bronteksten inspireren de auteur in een tweede beweging tot een hedendaagse interpretatie van de augustiniaanse oorsprongszonde, met name een deugd-ethische theorie van verantwoordelijkheid, die hij omschrijft als 'augustiniaans compatibilisme'. Deze theorie stelt dat het idee van oorsprongszonde – we bepalen zelf niet onze volledig persoonlijkheid, we zijn niet 'schuldig' aan alles/we hebben geen volledige controle over alles waar we voor 'verantwoordelijk' zijn – precies bijdraagt tot een genuanceerd begrip van ethische verantwoordelijkheid. In dialoog met hedendaagse filosofische, psychologische en theologische stromingen pleit hij voor de gedachte dat zonde inderdaad in augustiniaanse termen 'origineel' is, en de daaraan corresponderende genade 'operatief'. C. vergelijkt de notie van oorsprongszonde met 'eigenaarschap': we zijn verantwoordelijk voor alles waar we eigenaar van zijn, maar we hebben zelf niet altijd gekozen waar we eigenaar van zijn, we kunnen bijvoorbeeld ook iets geërfd hebben. Een verantwoordelijkheidsbegrip dat een dergelijke oorsprongszonde incalculeert, leidt tot meer solidariteit, respect, nederigheid en eerlijkheid. [ANTHONY DUPONT]

W. Jurg, *De lange zevende eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*, Budel, Damon, 2014; 224 blz., € 29,90, ISBN 9789460361807.

303

Beginnend bij Gregorius de Grote en eindigend in het midden van de achtste eeuw beschrijft de auteur in 200 pagina's een genereus lange zevende eeuw. Zijn primaire interesse ligt bij de wisselende relatie tussen het christendom en de staat, maar vanuit deze invalshoek biedt hij een rijke synthese die ook elementen uit de sociale, economische, politieke en culturele geschiedenis omvat. Het chronologisch geordende relaas belicht een te weinig bekende periode uit de geschiedenis van het christendom. De auteur toont aan hoe uit de wereld rond de Middellandse Zee, met verderop ook het Perzische rijk en de geleidelijk aan in belang toeneemende islam, een heel nieuwe wereld ontstond die kan worden begrepen als een tweedeling tussen een veelvormig christendom en een al even veelvormige islam. Het is een spannend verhaal en het wordt met verve én zin voor nuance verteld. De auteur schuwt af en toe wat humor niet en hanteert het gezichtspunt van de nuchtere observator. Dit is gesneden brood voor een breed lezerspubliek en ondersteunende lektuur voor de collegezaal. De staaltjes van kritische bronnenanalyse die doorheen het verhaal worden geweven, de vele afbeeldingen en het literatuur- en bronnenoverzicht aan het einde, maken dit boek ook interessant voor de academisch gevormde historicus of theoloog. Hoewel geen theologiegeschiedenis biedt het de onontbeerlijke achtergrond om deze beter te vatten. Het boek verdient ten slotte ook lof omdat het een van de eerste Nederlandstalige overzichtswerken is van de late oudheid, die goed aansluiten bij de tendens tot een geografisch meer diverse en globale geschiedsschrijving van de late oudheid, die vooral in de Engelstalige historiografie van deze periode opgeld doet. [JOHAN LEEMANS]

Des saints d'État? Politique et sainteté au temps du concile de Trente, éd. F. Buttay / A. Guillausseau, Paris, PUPS, 2012; 182 blz., € 18,-, ISBN 9782840507956.

Heiligen, hun iconografie, maar ook hun 'functie' bij de opbouw van de (geconfessionaliseerde) staten van Europa, zijn thema's die vandaag op een verhoogde belangstelling kunnen rekenen. Van deze interesse is de verzamelbundel, geredigeerd door B. en G., een mooie uiting. Het eerste gedeelte van het boek wil beschrijven hoe de idee van heiligheid zowel aan katholieke als aan protestantse kant vanaf de zestiende eeuw een nieuwe invulling krijgt, hoe (betrouwbare) historische bronnen een toenemende rol vervullen bij het vaststellen van iemands heilige levenswandel, en welke autoriteiten de bevoegdheid hebben om heiligen te canoniseren. Ook wordt onderzocht hoe deze herdefiniëring, die zich vooral in de theologische en kerkrechtelijke sferen afspeelt, gerecipeerd wordt door de politieke overheden. Dit eerste deel bevat drie bijdragen: de vernieuwde procedure voor canonisatie na het Concilie van Trente (M. Gotor), de idee van *communio sanctorum* (martelaren van de reformatie!) en het belang ervan voor kerk en staat in de calvinistische wereld (C. Zwierlein), het antagonisme tussen protestantse martelaren en katholieke concilievaders in Frankrijk, maar ook hun gelijklopende streven naar onafhankelijkheid ten aanzien van koninklijke bemoeienissen in godsdienstkwesies (D. El Kenz). In het tweede deel van het boek wordt onderzocht hoe het universele belang van de katholieke heiligen zich verhoudt tot de wens van vele monarchen om precies deze universele heiligen ook als nationale (patroon)heiligen aan de bevolking ter verering te presenteren (daarbij uiteraard ook politieke belangen nastrevend). Deze spanning wordt onderzocht in de wijze waarop Maria als patrones functioneert in Beieren en Frankrijk (D. Trioire) en de aartsengel Michael bij de Spaanse monarchie (C. Vincent-Cassy), alsook in de mislukte toewijding van de Nederlanden

aan Maria Onbevlekt (A. Delfosse). In een derde beweging wordt onderzocht hoe de leider van de staat het statuut kan krijgen van een heilige leider van de gemeenschap der gelovigen, en in zekere zin in een spanning komt te staan met het traditionele leiderschap van de paus over de gelovigen. Artikelen in dat kader gaan over protestantisme, politieke machthebbers en heiligheid in het zeventiende-eeuwse Duitsland (N. Ghermani), over voorstellingen en afbeeldingen van de gelukzalige Amadeus IX van Savoye (M. Merle) en over Thomas More als heilige en kanselier (C. Michon). Slotbeschouwingen zijn van de hand van E. Suire. Zoals vaak bij verzamelbundels is stijl en aanpak van de afzonderlijke bijdragen verschillend, maar het boek is een *must* voor al wie de plaats van de heiligen en hun 'functie' voor de politiek in het vroegmoderne Europa wil bestuderen. [WIM FRANÇOIS]

R.J. Mouw, *The Challenges of Cultural Discipleship: Essays in the Line of Abraham Kuyper*, Grand Rapids, Eerdmans 2012; 236 blz., \$ 20,-, ISBN 9780802866981; **J.D. Bratt**, *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*, Grand Rapids, Eerdmans 2013; 455 blz., \$ 30,-, ISBN 9780802869067.

Deze twee studies getuigen van de opmerkelijke *revival* die Abraham Kuyper momenteel doormaakt in protestantse kringen in de Verenigde Staten (kringen die zich de laatste tijd bepaald niet meer beperken tot afstammelingen van Nederlandse immigranten). B.'s boek is een uitvoerige en uitstekende biografie. Het is weliswaar niet, zoals de uitgever wil doen voorkomen, de eerste Engeltalige biografie van Kuyper, maar vooralsnog wel veruit de beste: gebaseerd op grondig bronnenonderzoek (de auteur beheerst het Nederlands), geheel volgens de academische regelen der kunst geschreven, en toch uitstekend leesbaar. Ze voegt ook het nodige toe aan wat in het Nederlands al beschikbaar was sinds de biografie van J. Koch (2007), doordat Kuypers optreden geplaatst wordt

in een wijde internationale context. Dan blijkt dat Kuyper zich met zijn neo-calvinistische antwoord op een unieke manier wist te verhouden tot culturele ontwikkelingen die zich breed in Europa voordeden. Dat, en het feit dat B. meer belangstelling heeft voor de (geo)politieke dan voor de kerkelijk geëngageerde Kuyper, maakt het resulterende beeld van Kuyper sympathieker. B. is weliswaar bepaald niet kritiekloos en wijst ook op 's mans minder plezierigere kanten, maar impliciet corrigeert hij het al te negatieve beeld (Kuyper als drammer et cetera) dat Koch neerzette. Wat men in de Verenigde Staten theologie-inhoudelijk met Kuyper kan, blijkt uit het mooie boek van filosoof M. – feitelijk een soort academische verantwoording van eerdere meer populaire uitgaven van zijn hand. M. laat zich inspireren door noties als de soevereiniteit in eigen kring (een gedachte die in de Verenigde Staten goed ligt als tegenwicht tegen monopolisering van het leven door staat, kerk of wat dan ook), de pluriformiteit der kerk, algemene genade ('common grace') en meer in het algemeen de publieke functie van christelijke theologie. Juist Kuypers sterke maatschappelijke gerichtheid in een plurale samenleving maakt hem aantrekkelijk voor Amerikaanse protestanten, maar deze wordt bij M. ontdaan van haar militante aspecten en omgevormd in de geest van Jr 29,7 ('zoek de vrede voor de stad' NBG vert.). Op die manier bouwt M. niet alleen zelfstandig voort op Kuyper, maar durft hij het 'zelfs' aan hem bij tijden te corrigeren, zoals de achterflap fraai uitdrukt. [GIJSBERT VAN DEN BRINK]

The Devil's Party: Satanism in Modernity, ed. P. Faxneld/J.A. Petersen, Oxford/New York, Oxford University Press, 2012; 304 blz., £ 60.–, ISBN 9780199779239.

Satanisme vergezelt het christendom vanaf het prilste begin (cf. de talloze meldingen in het Nieuwe Testament). Vanaf de moderniteit belanden we in een paradox: ondanks de grote druk vanuit de intellectuele wereld op

het fenomeen kent de heksenvervolging een historisch hoogtepunt. Heden roept het zowel angst als ridiculiteit op: in elk geval wordt het niet beschouwd als onderwerp voor serieuze studie. Onderhavige studie brengt daar verandering in. Het boek behandelt een periode die nog maar recent wetenschappelijk *au sérieux* wordt genomen: eigentijds satanisme als voorbeeld van een nieuwe religieuze beweging, als een nieuwe lifestyle. De wortels van dat satanisme gaan terug tot in de negentiende eeuw. Verder gaat het boek ook niet terug in de tijd. De inleiding biedt een korte geschiedenis van het verschijnsel, alsook een overzicht van het (recente) wetenschappelijke materiaal dat erover voorhanden is. Sterke kanten van deze bundeling van twaalf artikelen over modern satanisme zijn de interdisciplinaire methodologie en de behandeling van een aantal nieuwe topics. Methodisch biedt het boek insteken vanuit de antropologie, de filologie (studie van *The Satanic Bible* van A. LaVey), de statistiek, de geschiedenis, de sociologie et cetera. Het is de auteurs, met andere woorden, menens met de studie van het satanisme. Ze beschouwen het als een volwaardige religieuze stroming. Volgens de auteurs zouden er wereldwijd tussen de dertig- en honderdduizend satanisten zijn. Het internet blijkt een belangrijk verspreidingskanaal te zijn. Bij de nieuw aangesneden thema's behoren topics als de bekering tot het satanisme, negentiende-eeuwse voorlopers bij kunstenaars als Blake en Shelley, de functie van het satanisme in het neo-nazisme en het islamisme, de Californische Church of Satan, luciferiaanse hekserij, radicaliserende tendensen in sommige satanistische organisaties. Tot op heden lijkt me deze studie de meest actuele en wetenschappelijk verantwoorde studie over het fenomeen van het hedendaagse satanisme. [HANS GEYBELS]

Key Theological Thinkers: From Modern to Postmodern, ed. S.J. Kristiansen/S. Rise, Farnham, Ashgate, 2013; 782 blz., £ 22,50, ISBN 9781409437635.

Dit is een handig overzicht van de biografieën en de ideeën van enkele van de toonaangevende theologen van de twintigste en de eenentwintigste eeuw, hoofdzakelijk geschreven door Scandinavische auteurs. Na een overzicht van de belangrijke debatten in de katholieke, de protestantse en de orthodoxe theologie van deze periode volgt een deel over een aantal van de belangrijkste figuren van elk van deze drie denominaties. De latere hoofdstukken zijn gewijd aan Engelse en Amerikaanse theologen en in het bijzonder aan theologische bewegingen zoals Radical Orthodoxy en feministische theologie. Het slothoofdstuk bespreekt de aandacht van de moderne theologie voor de filosofie en de literatuur. De samenstellers hopen met het werk een meer oecumenische aanpak te bieden dan voorafgaande, vergelijkbare werken, met name vanwege de aandacht voor de oosters-orthodoxe theologie. Men zou vraagtekens kunnen plaatsen bij de selectie van de besproken theologen. Het is bijvoorbeeld opvallend dat R. Williams wel een essay over M. Ramsey levert, maar zelf niet wordt geïntroduceerd als een van de meest invloedrijke theologen van zijn tijd. Veel auteurs introduceren hun theoloog door middel van een korte biografie, een samenvatting van zijn of haar belangrijkste theologische vragen en een beschrijving van zijn of haar blijvende invloed. Sommige essays vormen echter eerder een interpretatie van het werk van de geselecteerde theoloog door de auteur van de bijdrage, en bieden zo inzicht in de theologie van zowel de auteur als de behandelde theoloog. In het hoofdstuk over E. Schillebeeckx wordt bijzondere aandacht besteed aan zijn betrokkenheid bij het Tweede Vaticaans Concilie en zijn gedachten over de kerk en de moderne wereld. Het uitgebreide overzicht van zijn belangrijkste werken is verdienstelijk. Er valt echter nog wel een kanttekening te plaatsen bij

de nadruk die wordt gelegd op Schillebeeckx' veronderstelde relativisme met betrekking tot andere wereldgodsdiensten en zijn aandacht voor ethisch handelen, hetgeen hem ertoe zou hebben gebracht het marxisme gelijk te stellen aan de christelijke ethische taak. [CHRISTIANE ALPERS]

F.J. Coppa, *The Life & Pontificate of Pope Pius XII: Between History & Controversy*, Washington, The Catholic University of America Press, 2013; xxix+306 blz., \$ 29,95, ISBN 9780813220161.

Gebruikmakend van de jongste beschikbare archiefbronnen, waaronder de *Archivum Secretum Vaticanum*, presenteert C. in dit boek de meest omvattende beschrijving van het leven van Eugenio Pacelli tot nu toe. Deze biografie behandelt de jeugdijaren van Pacelli, zijn opleiding tot diplomaat, zijn promotie van pauselijke nuntius tot staatssecretaris, tot Pontifex Maximus, en de controverses waarmee hij geconfronteerd werd tijdens zijn pontificaat – zeer in het bijzonder de Holocaust en de Koude Oorlog. Een doorlopend thema dat in het boek besproken wordt, is de relatie tussen de paus en de Joden. Het pontificaat van Pius XII is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog het onderwerp van kritisch onderzoek geweest vanwege zijn vermeend stilzwijgen tijdens de Holocaust. C. richt zich op de documenten die beschikbaar zijn in de Vaticaanse archieven, voortbouwend op het cruciale onderzoek van P. Blet SJ en andere bekende primaire bronnen, om een evenwichtig en historisch accuraat beeld van het doen en laten van Pius XII betreffende de Joden te schetsen. C. wijst ons op de noodzakelijke diplomatieke middelen die de paus tijdens de Holocaust moest gebruiken opdat de kerk zelf niet vernietigd zou worden – Hitler zelf dreigde de paus te ontvoeren – en van betekenis kon zijn voor de hulpverlening aan vluchtelingen. De auteur benadrukt dat de paus in de periode van de Koude Oorlog een onomwonden voorvechter was van de vrede,

vooral tijdens de oorlog in Palestina in 1948 en in een wereld die vastzat in een tweestrijd tussen zionisme en antisemitisme. Daarnaast bevat C.'s boek ook een hoofdstuk over Pius' balanceren tussen traditionalisme en reformisme. De auteur gebruikt deze discussie om tot een algemeen besluit te komen over het leven van Pius XII, zijn theologie en zijn humanitaire standpunten. Dit boek is een uitstekende biografie en uitgangspunt voor huidig pausonderzoek, en het is een ideaal uitgangspunt voor verdere studies en archiefonderzoek naar de man Eugenio Pacelli en de paus Pius XII.
[JONAS BOGNAR]

Band der Liebe – Bund der Ehe: Versuche zur Nachhaltigkeit partnerschaftlicher Lebensentwürfe, Hg. T. Knieps-Port le Roi/B. Sill, Sankt Ottilien, EOS, 2013; 310 blz., € 19,95, ISBN 9783830676010.

Hedendaagse huwelijks- en liefdesrelaties zijn vaak van korte duur. In dit boek wordt het idee van een 'band van liefde' en het 'huwelijk als verbond' aangeboden als mogelijkheid tot duurzamere partnerschappen. Recente inzichten uit verschillende vakgebieden vormen een goed geïntegreerd geheel. Het boek is niet alleen voor deskundigen, maar is toegankelijk geschreven. De redacteurs zijn verbonden aan theologische opleidingen. De inleiding werd geschreven door de bisschop van Mainz, hetgeen getuigt van kerkelijke steun. Toch is de kerkelijke theologische stem niet overheersend. 'Publieke theologen' worden door woordkunst en verhalen gehoord. In de taal van de tijd wordt gesproken van menselijke ervaring: het verlangen naar liefde, het vinden van liefde en deprivatie aan liefde. Met de realiteiten van hedendaagse huwelijken en relaties wordt op een eerlijke en sympathieke wijze omgegaan. Het verschijnsel van seriemonogamie wordt bijvoorbeeld niet toegeschreven aan de gebrekkige loyaliteit en trouw van de partners, maar aan de kortstondigheid van alles wat menselijk is. Het boek

gaat ervan uit dat dit wel op *theologisch niveau* een probleem inhoudt. 'Trouw tot de dood' en het huwelijk als 'onverbreekbare band' blijven het ideaal. De reële ervaring van eindige mensen stuit daarmee op een verscholen verplichting tot permanentie. Waarom, van alle menselijke relaties, wordt het huwelijk hiervan uitgezonderd? In *Marriage after Postmodernity* (1999) vraagt A. Tatcher van kerkelijke instellingen om eerlijk om te gaan met de realiteit van ervaring en met de regulatie van de menselijke seksualiteit door de kerk. Nóch een 'liefdesband', nóch het 'huwelijk als verbond' zullen erin slagen om menselijke eindigheid te verheffen tot bovenmenselijke permanentie. Veel eerder zou de bevrijdende boodschap van het evangelie in eerlijk gesprek met menselijke ervaring heilzaam kunnen zijn voor mensen in hun relatie tot God en elkaar. [YOLANDA DREYER]

G. Meilaender, *Should We Live Forever? The Ethical Ambiguities of Aging*, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2013; 135 blz., \$ 18,-, ISBN 9780802868695.

'Ik ben onlangs voor het laatst aan zee geweest. Ik ben nog eens met mijn blote voeten door het water gestapt. Dat was vermoedelijk de laatste keer. Het hoort er allemaal bij, bij het leven. Een van de filosofische inzichten die ik heb verworven, is toch dat heel veel menselijke ellende voortspruit uit het feit dat mensen weigeren om sterfelijk te zijn.' Dat zegt de filosoof R. Boehm in een interview van enige tijd geleden. Precies over de weigering om sterfelijk te zijn en over de ambigüiteiten die dit met zich meebrengt, handelt het boek *Should We Live Forever?* De auteur vertrekt van de vaststelling dat veel westers onderzoek gericht is op het uitstellen van het ouder worden en op levensverlenging. Hij kijkt hiernaar vanuit drie gezichtspunten die hij voortdurend in dialoog met elkaar plaatst. Het eerste gezichtspunt ziet mensen als organismen die ingebed zijn in een eindige wereld. Na een

hoogtepunt – dat samenvalt met het doorgaan van leven aan een volgende generatie – dienen ze het leven geleidelijk los te laten. Het tweede gezichtspunt ziet de mens als onderscheiden van andere organismen omdat hij over redelijke vermogens beschikt waarmee hij de begrenzingen van het sterfelijke, eindige bestaan kan overschrijden. In zoverre de mens erin slaagt om dat te doen, verheft hij zichzelf tot een hogere graad van menselijkheid. Het derde gezichtspunt is dat van het christelijke geloof, waarbij de mens zijn ware zelf vindt in zijn verbondenheid met datgene wat hem transcendeert, en pas ten volle zichzelf wordt door buiten zichzelf te zijn. Vanuit dit christelijke perspectief is sterfelijke een goede zaak, precies omdat het de ultieme vervulling geeft aan ons bestaan. Het is evident dat de auteur voorrang geeft aan dit laatste oogpunt. Het biedt een eigenzinnige kijk op sterfelijke, al blijven de ethische ambigüiteiten wat vaag, net zoals ook de onderliggende antropologie. Het scherpstellen van dat laatste zou juist een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het hedendaagse ethische debat vanuit de moraaltheologie. [LINUS VANLAERE]

Rabbi – Pastor – Priest: Their Roles and Profiles Through the Ages (Studia Judaica, 64), ed. W. Homolka/H.-G. Schöttler, Berlin/Boston, De Gruyter, 2013: x+377 blz., € 99,95, ISBN 9783110266962.

In een fraai uitgegeven bundel zijn de lezingen samengebracht van een internationale conferentie waarvoor de universiteit van Regensburg samenwerkte met verschillende joodse, protestantse en rooms-katholieke instellingen. Dit resulteert in een meerstemmige beschrijving en reflectie rond religieus leiderschap in zowel joodse als christelijke gemeenschappen, met niet alleen aandacht voor de theologische achtergronden, maar ook voor de concrete vorm van functioneren in een verscheidenheid aan contexten. Een essay over religieus leiderschap in de islam vervolledigt het perspectief. Zo wordt een

breed spectrum geboden aan inzichten over religieuze ambten doorheen verschillende tradities en historische periodes. Vanuit de geboden reflectie wordt een aantal gemakkelijk gemaakte veralgemeniseringen in vraag gesteld, wat ruimte geeft aan nieuwe nuances in het verstaan van de functies die met priesterschap, leraarschap en leiding te maken hebben. De vraag wordt ook gesteld of – zoals in de titel van de bundel gebeurt – rabbi en priester zo naast elkaar geplaatst kunnen worden; de analogie tussen beide kan alleen voorgesteld worden vanuit de transformatie die plaatsgevonden heeft in de opvatting over wie de rabbi is op basis van ‘imitatie’ van de christelijke clerus, zo wordt gesteld. Er wordt niet voorbijgegaan aan de kloof tussen de ideaaltypische voorstelling van de verschillende ambten en het feitelijk niet altijd beantwoorden aan de te verwachten gedragslijn door degenen die met religieus leiderschap bekleed zijn. Enkele auteurs vragen aandacht voor de relatie met het bredere godsvolk van waaruit functies en ambten te verstaan zijn. Interessante beschouwingen klinken regelmatig rond uitdagingen die gesteld worden aan religieus leiderschap vanuit hedendaagse ontwikkelingen in de samenleving. Daarbij wordt ook ingegaan op een aantal actuele vraagstukken – soms niet verstoken van hun controverse achtergrond – rond pastorale functies en rollen, omgang met de moderniteit, de integratie van vrouwen als rabbi, de vraag rond het preken van leken in de katholieke kerk. [BART BENATS]

Verandering van voorkomen: Het ambt van de geestelijk verzorger in discussie, red. N. Hijweege/W. Smeets, Utrecht, Universiteit Utrecht, Departement Religiewetenschap en Theologie, 2010; 56 blz., ISBN 9789081617710.

De auteurs in deze bundel of brochure gaan in op de vraag of geestelijke verzorging vandaag nog wel een ambtelijke binding nodig heeft. Hebben patiënten geen recht op geestelijke verzorging die hun levensdoelen cen-

traal stelt en niet de doelen die mede bepaald worden door een levensbeschouwelijke instantie, of het nu gaat om een kerk of humanistisch verbond? Deze vragen zijn actueel in de Nederlandse context van geestelijke verzorging in de gezondheids- en welzijnszorg. In Vlaanderen spreekt men nog grotendeels van pastorale zorg en bij uitbreiding of verbreding, van spirituele zorg en zinzorg. De verschillen tussen de Vlaamse en de Nederlandse situatie gaan verder dan alleen benamingen. In Nederland is er zowel een opleiding als een beroepsvereniging ('Albert Camus') voor geestelijk verzorgers zonder ambtelijke binding. Het gaat dan voornamelijk om mensen die wel het werk van geestelijk verzorger willen doen, maar zelf niet meer verbonden zijn met een levensbeschouwelijke organisatie/zendende instantie en die voor de eigen spiritualiteit putten uit meerdere bronnen. Deze nieuwe groep van geestelijk verzorgers wordt beschouwd als een teken van de veranderingen die de samenleving op levensbeschouwelijk vlak heeft ondergaan. De spanning tussen een specifieke en generieke benadering heeft altijd al een rol gespeeld in de visie op het beroep van geestelijk verzorger en deze spanning wordt meer op de spits gedreven door het bestaan van geestelijk verzorgers die de pool van de ambtelijke binding uit de traditionele driehoek van persoon, ambt en professie schrappen of minstens heel anders invullen. Een kritische noot is dat de discussie rond deze spanning in de brochure gevoerd wordt door mensen die betrokken zijn bij de opleiding van algemene geestelijk verzorgers zonder ambtelijke binding. Ook al beginnen de eindredacteuren met het stellen dat de brochure een genuanceerde voorstelling wil maken van de problematiek, toch is duidelijk dat ze een positie innemen. De brochure bestaat uit vijf hoofdstukken die achtereenvolgens de achtergrond, betekenis en huidige vormgeving rond de pool van het ambt verkennen. De inhoud van de brochure is samengesteld uit de reflectiepapers van studenten van de opleiding voor algemene of ongebonden geestelijk verzorgers in Utrecht. Recentelijk is de beroepsvereniging Albert

Camus voor geestelijk verzorgers zonder ambtelijke binding gefuseerd met de vgvz, de grote beroepsvereniging voor geestelijk verzorgers met ambtelijke binding. Het wordt afwachten wat dit gaat betekenen voor beide groepen, voor de opleiding en voor de criteria die de vgvz ontwikkelt om de professionaliteit en kwaliteit van haar leden te garanderen in het werkveld. In die zin biedt deze brochure heel wat stof tot reflectie. [ANNE VANDENHOECK]

Trouw aan jezelf: Hoe de Geestelijke Verzorging kan bijdragen aan de morele vorming van militairen, red. F. van Iersel e.a., Budel, Damon, 2013; 159 blz., € 24,90, ISBN 9789460361555.

Trouw aan jezelf is het vervolg op *Naar eer en geweten*, een boek over geestelijke verzorging en morele vorming in de (Nederlandse) Krijgsmacht. De meerwaarde van *Trouw aan jezelf* ligt in de focus op de praktijk vanuit het meer theoretische kader dat in het eerdere boek werd geschetst. Bovendien worden de analyses gevoed vanuit overleg met geestelijk verzorgers tijdens drie conferenties die met hen werden gehouden. In het eerste van vier hoofdstukken wordt ingegaan op de 'uitzend-gerelateerde schuld- en schaamtebeleving' bij veteranen. Schuld en schaamte, zo blijkt, spelen bij ervaringen waarin geweld werd gebruikt. N. Rietveld wijst echter niet enkel op de problematiek ervan, maar ook op de mogelijkheden tot verwerking. Een belangrijke bijdrage dus voor het inzicht in de begeleiding van militairen. In het tweede hoofdstuk neemt P. Vos de draad op van zijn eerdere onderzoek naar het belang van de deugdeethiek in de vorming van militairen. Hier toont hij aan dat, precies omdat de deugdeethiek aandacht heeft voor de mens in het morele proces, ze een totaalbenadering biedt waarin verstand, gevoel en na te streven doel een fundamentele rol spelen. De bijdrage van I. vertrekt dan weer vanuit een heel concrete casus om die te confronteren met verschillende theo-

rieën over begeleiding in morele kwesties. Aan het eind focust hij ook op het katholieke denken over leven en dood en de rol die hierin is weggelegd voor het geweten. Het laatste deel is van de hand van J.H. Mooren en gaat in op de groepsprocessen en de groepsdynamiek in de militaire context. De klemtoon ligt in deze analyse op het belang van de veerkracht en de vraag of onderricht zelfinzicht kan bevorderen. Uiteraard komt hier ook de mogelijke rol van geestelijk verzorgers aan bod. Net als *Naar eer en geweten* is dit boek bijzonder verhelderend. Het vertrekt vanuit een sterk theoretisch kader en laat zich uitdagen en voeden door de alledaagse praktijk van het werk bij de krijgsmacht. Dit onderzoek neemt niet alleen de realiteit waar (en ernstig), het plaatst ook de geestelijk verzorger als een troef in het midden van de – soms harde – realiteit. Net als het vorige is daarom ook dit boek zonder meer een *must* voor geestelijk verzorgers en buitengewoon boeiend voor iedereen die van dichtbij of wat verderaf interesse heeft voor de thematiek. Voor hen is het niet lezen geen optie. [WIM SMIT]

R.R. Ganzevoort e.a., *Geschonden vertrouwen: Seksueel misbruik in een religieuze context*, Tilburg, KSGV, 2013; 176 blz., € 23,50, ISBN 9789075886481.

Het boek bundelt de lezingen die gehouden werden op drie studiedagen, georganiseerd door het KSGV (Kenniscentrum voor levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid). In deze alomvattende verzamelbundel wordt het thema seksueel misbruik en religie belicht vanuit verschillende invalshoeken. Ganzevoort legt de relaties tussen seksualiteit, trauma en religie bloot. Met het doordenken van deze relaties maakt hij duidelijk dat de kerk als beheerder van de religie zowel een deel van het probleem is, als een oplossing kan bieden. Hiervoor is een radicale verandering en een zelfkritische kijk nodig. A. Hegger toont vervolgens aan dat de religieuze taal een belangrijke rol

speelt in het seksueel misbruik. Via godsdienstige taal kunnen daders slachtoffers overtuigen tot het stellen van seksuele handelingen of hen dwingen tot geheimhouding. Na deze twee meer algemene bijdragen ligt de focus van de volgende twee bijdragen op de begeleiding van slachtoffers. B. de Groot-Kopetzky geeft een verslag van haar werk bij het meldpunt van de Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR). M. Knips evalueert vanuit een meer juridisch perspectief de klachtenprocedure en pleit voor herstellende middelen waar het levensverhaal van het slachtoffer en dialoog met de pleger centraal staan. D. Tijdink belicht vervolgens de mechanismen van overdracht en tegenoverdracht in de hulpverlening van slachtoffers van seksueel misbruik. In het adequaat omgaan met slachtoffers is kennis van deze mechanismen, supervisie en intervisie noodzakelijk. Met de bijdragen van P. De Smedt en K. De Fruyt wordt ook het belang van een goede behandeling van daders aangetoond. Deze bundel wordt afgesloten met twee bijdragen die ook aandacht besteden aan de preventie van seksueel misbruik. De bijdrage van G. Rector is een ervaringsbericht over hoe hij als directeur van een psychiatrische kliniek is omgegaan met de bekentenis van een zorgverlener over seksueel misbruik. I. van Beek biedt een overzicht van mogelijkheden om seksueel misbruik te signaleren en te voorkomen. [MACHTELD REYNAERT]

Powerful Learning Environments and Theologizing and Philosophizing with Children (Beiträge zur Kinder- und Jugendtheologie, 24), ed. H. Kuindersma, Kassel, Kassel University Press, 2013; 172 blz., € 24,-, ISBN 9783862194926.

Zijn kinderen in staat om filosofisch na te denken? Kan met kinderen theologie bedreven worden? In dit boek wordt aangetoond dat kinderen theologisch en filosofisch kunnen nadenken en dat theologiseren en filosoferen een meerwaarde is voor religieus onderwijs van kinderen. Verschillende auteurs

beschrijven in deze verzamelbundel van lezingen, die gehouden zijn op de tweede Internationale Conferentie Kindertheologie, hoe een krachtige leeromgeving eruit ziet waarin men kan theologiseren met kinderen en het religieus leren van kinderen kan aanwakken. In de eerste bijdrage licht J. Valstar het concept 'krachtige leeromgeving' toe en toont hij hoe dit ontwikkeld kan worden. E. Jonker gaat hier in zijn bijdrage verder op in en beschrijft hoe een krachtige leeromgeving eruit kan zien. Hierbij benadrukt hij het belang van tijd, ruimte en taal in het religieus onderwijs. In een derde bijdrage stelt B. Gates zijn longitudinaal onderzoek voor over het gebruik van religieuze verwijzingen in het spreken van kinderen. Vervolgens wordt vanuit een Noors (E. Haakedal) en Slovaaks (D. Hanesova) perspectief belicht hoe religieus onderwijs vorm kan krijgen. S. Sagsberg bestudeert in zijn bijdrage het concept 'kind' en stelt dat enkel als het kind wordt beschouwd als een subject met een eigen stem, theologiseren met kinderen mogelijk is. In een zevende bijdrage leggen E.E. Schwarz en K. Kammeyer de verschillen en gelijkenissen tussen filosoferen en theologiseren bloot. Beiden delen de poging om kinderen te herkennen als onafhankelijke denkers en dat er naar hun mening moet geluisterd worden. G. Büttner beschrijft vervolgens hoe verhalen een dubbele rol spelen in het onderwijsproces. Het boek wordt afgesloten met voorbeelden van *good practices* in de bijdragen van F. Kraft en H. Roose, Kuindersma, A. Vandeursen, en P. Vos. Dit boek biedt een meerwaarde voor wie begaan is met religie-onderwijs en wil weten hoe ze het in andere landen aanpakken. [MACHTELD REYNAERT]

Everyday Lived Islam in Europe (Ashgate AHRC/ESRC Religion and Society Series), ed. N.M. Dessing e.a., Surrey/Burlington, Ashgate, 2013; xii+183 blz., £ 54.-, ISBN 9781472417534.

Everyday Lived Islam in Europe is een van de resultaten van het met twaalf miljoen En-

gelse ponden gesubsidieerde onderzoeksprogramma naar religie in contemporain Europa, dat gecoördineerd wordt vanuit de Universiteit van Lancaster in het Verenigd Koninkrijk en uit vijfenzeventig deelprojecten bestaat. Het boek heeft een inleiding en tien hoofdstukken, waarvan de eerste drie gewijd zijn aan het probleem, hoe in theorie en praktijk de geleefde islam van alledag bestudeerd moet worden, terwijl de overige zeven hoofdstukken case studies zijn over de islam in velerlei uitingsvormen in Europa. De twee vragen die de rode draad door alle hoofdstukken heen vormen, luiden: Hoe kunnen we de rol die de islam in Europa speelt 'echt' begrijpen? En: Wat betekent het om vandaag de dag moslim in Europa te zijn? De auteurs van de eerste drie hoofdstukken staan stil bij de benaderingswijze die het beste tot een antwoord op deze twee vragen kan leiden. Zij stellen dat bij de bestudering van religie tot nog toe de opvattingen van de elite, waarvoor zij het concept *strategic religion* gebruiken, te veel aandacht heeft gekregen. Volgens hen blijven bij de focus op *strategic religion* te veel aspecten van religie in het dagelijks leven onderbelicht. Zij kiezen daarom voor het concept *tactic religion*, daarbij geïnspireerd door de grensverleggende studie *The Practice of Everyday Life* van M. de Certeau uit 1984. Door de geleefde islam van alledag in Europa te bestuderen vanuit de dialectiek van *tactic religion* versus *strategic religion* komen allerlei aspecten van het dagelijks leven, in het bijzonder de vigerende machtsrelaties die op de diverse niveaus spelen, veel beter voor het voetlicht. De zeven case studies laten zien dat deze benaderingswijze zeer vruchtbaar is zowel bij de bestudering van de islam in Europa in zijn geïnstitutionaliseerde vormen als in zijn niet-geïnstitutionaliseerde vormen. *Everyday Lived Islam in Europe* is een rijk boek dat nieuw licht werpt op de islam in Europa en de wijze waarop deze religie door zijn belijders beleefd en geleefd wordt.

[HERMAN BECK]

K. van der Wal, *Nieuwe vensters op de werkelijkheid: Contouren van een natuurfilosofie in ontwikkeling*, Zoetermeer, Klement, 2013; 447 blz., € 24,95, ISBN 9789086871070.

Het gaat in dit boek over de ontwikkeling van onze voorstelling van de wereld en de natuur. De auteur schetst de ontwikkeling van het wereldbeeld in drie stadia: het mythische werkelijkheidsbeeld, het klassiek-moderne natuurbeeld en de contouren van een natuurbeeld dat zich in onze tijd aan het ontwikkelen is. Het mythische beeld gaat uit van een kosmische orde die vanuit een bovenaardse instantie geïnitieerd is en waarin de mens zich te voegen heeft. De aarde als 'almoeder', de werkelijkheid als een hiërarchie van in en bij elkaar passende zijneenheden. Al bij de presocratici en in het Oude Testament liggen de kiemen van een omkering, waarbij de mens tegenover de natuur komt te staan, ervan vervreemd en de natuur gaat zien als een groot en ingewikkeld mechanisme dat men kan trachten te manipuleren. De 'onttovering van de wereld' (Max Weber) is ook een manier om deze overgang te beschrijven. Het newtoniaanse natuurbeeld, door de auteur ook aangeduid als het klassiek-moderne, is ons sinds de moderniteit ingeprent en laat zich dikwijls nog als vanzelfsprekend gelden. Tegelijk verkeert dit wereldbeeld in toenemende mate in crisis. In de beschrijving van deze crisis, van de consequenties daarvan en van het verschijnen van nieuwe perspectieven ligt de grote verdienste van dit boek. Het klassiek-moderne wereldbeeld heeft met zijn mechanistische benadering altijd moeite gehad om het menselijke bewustzijn, menselijke vrijheid, de geest en cultuur te plaatsen in zijn visie. Deze fenomenen werden als een bijverschijnsel van fysische processen gezien of als behorend tot een eigensoortige entiteit waarvan de verhouding tot het lichaam en de natuur nooit bevredigend beschreven werd. Dit dualisme kon leiden tot het wegschrijven van de hiervoor genoemde typisch menselijke eigenschappen, bijvoorbeeld door neurobiologen als V. Lamme en

D. Swaab (auteurs van *De vrije wil bestaat niet* en *Wij zijn ons brein*). De ontwikkeling van een nieuw wereldbeeld, die thans aan de gang is, overstijgt de geestloze, de dualistische en de reductionistische benadering. Ze constateert dat vormen van hogere complexiteit emergeren uit lagere complexiteit. In die zin draagt de natuur de potentie in zich tot het ontwikkelen van geest in hogere vormen van haar organisatie. [FRITS FLORIN]

Toegezonden boeken

- ✦ **P. Avis**, *In Search of Authority: Anglican Theological Method from the Reformation to the Enlightenment*, London etc., Bloomsbury, 2014; 416 blz., £ 19,99, ISBN 9780567026484;
- ✦ **V.L. Bengtson** e.a., *Families and Faith: How Religion is Passed Down Across Generations*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2013; 272 blz., £ 19,99, ISBN 9780199948659;
- ✦ **M.D. Chapman**, *The Fantasy of Reunion: Anglicans, Catholics, and Ecumenism: 1833-1882*, Oxford, Oxford University Press, 2014; 352 blz., £ 55,-, ISBN 9780199688067;
- ✦ **J. Couenhoven**, *Stricken by Sin, Cured by Christ: Agency, Necessity, and Culpability in Augustinian Theology*, Oxford, Oxford University Press, 2013; 276 blz., \$ 74,-, ISBN 9780199948697;
- ✦ **J.D.G. Dunn**, *The Oral Gospel Tradition*, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2013; 400 blz., \$ 45,-, ISBN 9780802867827;
- ✦ **A. Flipse**, *Christelijke wetenschap: Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap: 1880-1940* (Passage Reeks, 44), Hilversum, Verloren, 2014; 328 blz., € 29,-, ISBN 9789087044152;
- ✦ **J. van Gennip**, *Controversen in context: Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuiteten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum, Verloren, 2014; 800 blz., € 49,-, ISBN 9789087044398;
- ✦ **W. Jurg**, *De lange zevende eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*, Budel, Damon, 2014; 224 blz., € 29,90, ISBN 9789460361807;
- ✦ **V.-M. Kärkkäinen**, *Trinity and Revelation* (A Constructive Christian Theology for the

- Pluralistic World, 2), Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2014; 486 blz., \$ 40.-, ISBN 9780802868541; * **G. Lukken/J. Maas**, *Dode, sta op, het licht van de morgen: Semiotische analyse van twee gezangen van Huub Oosterhuis: De steppe zal bloeien en Lied aan het licht* (Netherlands Studies in Ritual and Liturgy, 13), Groningen/Tilburg, Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed/Instituut voor Rituele en Liturgische Studies, 2014; 105 blz., ISBN 9789053358412; * **P. Raedts**, *De uitvinding van de rooms-katholieke kerk*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2013; 112 blz., € 9,90, ISBN 9789028425613; * **J.F. Romano**, *Liturgy and Society in Early Medieval Rome* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Farnham, Ashgate, 2014; 320 blz., £ 70.-, ISBN 9781472408235; * **B.M. Sheppard**, *The Craft of History and the Study of the New Testament* (Resources for Biblical Study, 60), Atlanta, Society of Biblical Literature, 2012; 267 blz., \$ 32.95, ISBN 9781589836655; * **P. Tzamalikos**, *An Ancient Commentary on the Book of Revelation: A Critical Edition of the Scholia in Apocalypsin*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013; 484 blz., £ 120.-, ISBN 9781107026940; * **K. van der Wal**, *Nieuwe vensters op de werkelijkheid: Contouren van een natuurfilosofie in ontwikkeling*, Zoetermeer, Klement, 2013; 447 blz., € 24,95, ISBN 9789086871070; * **Godsdienstvrijheid in de Nederlandse rechtsorde: Nationale en Europese perspectieven**, red. H. Post/G. van der Schyff, Oisterwijk, Wolf Legal Publishers, 2014; 370 blz., € 29,95, ISBN 9789462400986; **Missie vandaag: Opstellen voor de honderdste verjaardag van mgr. Jan Van Cauwelaert**, red. H. Derroitte e.a., Antwerpen, Halewijn, 2014; 336 blz., € 24,95; ISBN 9789085282860; * **The Oxford Handbook of Religious Conversion** (Oxford Handbooks in Religion and Theology), ed. L.R. Rambo/C. Farhadian, Oxford, Oxford University Press, 2014; 816 blz., £ 79.-, ISBN 9780195338522; * **Umbruch – Wandel – Kontinuität (312-2012): Von der Konstantinischen Ära zur Kirche der Gegenwart** (Würzburger Theologie, 10), Hg. F. Dünzel/W. Weiß, Würzburg, Echter, 2013; 316 blz., € 24,80, ISBN 9783429037109; * **Virtues and Their Vices**, ed. K. Timpe/C.A. Boyd, Oxford, Oxford University Press, 2014; x+510 blz., £ 75.-, ISBN 9780199645541.